

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

UOT 372.8

**TƏLƏBƏLƏRDƏ TARİX DƏRSLƏRİNDƏ FORMALAŞDIRILAN
TOLERANTLIQ HİSSLƏRİNİN TƏHSİLƏLƏNLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ
İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

Təhmasib Asif oğlu İmaməliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0004-9419-0526

E-mail: tahmasib.imamaliyev@pa.gov.az

Açar sözlər: tolerantlıq tərbiyəsi, təlimin interaktiv metodları, tələbə şəxsiyyəti, pedaqoji tolerantlıq, sosial adaptasiya, empatiya, əməkdaşlıq mədəniyyəti, vətəndaş məsuliyyəti, tədris strategiyaları, mənəvi dəyərlər

Ключевые слова: воспитание толерантности, интерактивные методы обучения, личность студента, педагогическая толерантность, социальная адаптация, эмпатия, культура сотрудничества, гражданская ответственность, образовательные стратегии, духовные ценности

Keywords: tolerance education, interactive learning methods, student personality, pedagogical tolerance, social adaptation, empathy, cooperation culture, civic responsibility, teaching strategies, moral values

Azərbaycan Respublikasının ərazisində bizim xalqımızla bərabər kiçik etnik xalqların nümayəndələri də yaşayır. Azərbaycan xalqı millətlərarası münasibətlərin, çoxmədəniyyətliyin inkişafı və dəstəklənməsi sahəsində zəngin tarixi təcrübəyə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan tolerant dövlətdir. Tolerantlığın mənəvi, siyasi və hüquqi müstəvidə bərqərar olması təhsildə, mədəniyyətdə, ümumən cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində strateji əhəmiyyətə malik proqramların həyata keçirilməsini tələb edir”.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də uğurla islahatlar aparılır. Bu islahatlar məktəbdə şagirdlərə hazır bilik və bacarıqlar verməyə deyil, onlarda tənqidi düşünmə bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirməyə, təlim materialını sərbəst şəkildə mənimsəməyi, onları təhlil etməyi və təhlil əsasında müstəqil nəticə çıxarmağa yönəlmişdir. Tənqidi düşünmə - müzakirə olunan məsələ ilə bağlı öz mövqeyini bildirmək, onu əsaslandırmaq bacarığı, həmsöhbətini dinləmək qabiliyyəti, dəlilləri diqqətlə götür-qoy etmək və onların daxili qanunauyğunluğunu təhlil etməkdir. Bu halda şagird sadəcə müəllimin təqdim etdiyi məlumatı passiv şəkildə qəbul etmir, həmçinin mütaliə, yazı və müzakirə yolu ilə müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan yaradan tədqiqatın xüsusi metodlarından istifadə edir. Şagirdlər lazım olan materialı tapmağı bacarır və onların öyrənilməsi üçün öz bacarıqlarını tətbiq edirlər. Birlikdə işləyərək şagirdlər yoldaşlarını hörmətlə dinləyir, özünə əmin lakin nəzakətli şəkildə öz fikrini bildirir. Əldə olunmuş bacarıqlardan istifadə edərək onlar lazımi mənbələri axtarır tapır və qrupun məsul üzvi kimi fəaliyyət göstərərək problemin kollektiv həllində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Qanunu”nda irqindən, milliyyətindən, dinə münasibətindən, inancından, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanların təhsil almaq hüququ təmin edilir. 2001-ci ildə Azərbaycan Təhsilinin Modernləşmə Konsepsiyası qəbul edildi və burada tərbiyənin ən vacib vəzifələrindən biri ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərti olaraq məktəblilərin şəxsiyyəti, arasında vətəndaş məsuliyyəti və tolerantlığın formalaşdırılması olduğu göstərildi.

Dözümlülük tərbiyəsi probleminə, tolerantlıq tərbiyəsi və təhsilinə bu və ya digər dərəcədə, həm Azərbaycan, həm də bir çox xarici ölkə pədaqoq, psixoloq və filosofları öz elmi nəşrlərində və dissertasiya işlərində toxunmuşlar: filosoflar: R.T. Aslanov, P.P. Valitova, V. Jankeleviç, V.M. Zolotuxin, J. Lokk, A.P. Mçedlov, N.K. Perix, J.-J. Russo, V.A. Tişkov, B. Uilyame və b.; tolerantlıq probleminin həllinin pədaqoji və psixoloji istiqamətlərinə A.N. Abbasovun M.M. Əmirovun, İ.H. Cəbrayilovun, D.M. Musayevin, H.Ə. Əlizadənin, R.İ.Əliyevin, E.Ə.Mollayevanın, K.D.Uşinskinin, O.S.Boqdanovanın, N.V.Bordovskayanın, B.S.Qərşunskinin, N.İ.İlminskinin, P.İ.Kovalevskinin və b. tədqiqatları həsr olunmuşdur.

Hazırda şagird şəxsiyyəti ön plana çəkilir. Təlimdə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, onun təlimin subyektinə çevrilməsi şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür, idrak fəallığı, müstəqil mülahizələr irəli sürmək, informasiya bolluğunda lazımi informasiyanı seçmək və s. bacarıqları ön plana keçirdi.

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində islahatların reallaşdırılması şəraitində şagirdlərin təfəkkürünün və şəxsiyyətinin inkişafına böyük diqqət yetirilir. Bu tələblərin reallaşdırılması Azərbaycan tarixinin interaktiv metodlarla tədrisi zamanı çox faydalı ola bilər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları xüsusi olaraq problemli-axtarış metodlarından istifadə zamanı inkişaf etdirilirdi. Müəllimin “rəhbərliyi” ilə məsələləri həll etdikcə şagirdlər yeni bilikləri fəal şəkildə mənimsəyirlər. Əksər hallarda idraki problemlər düşündürücü, istiqamətverici sualın qoyulması ilə irəli sürülür.

Məktəb pədaqoqları və şagirdlərinin böyük əksəriyyəti informasiya texnologiyaları əsri üçün yalnız bilik əldə etməyin yox, həmçinin mövcud məlumatların mübadiləsinin əhəmiyyətini anlaşırlar. Başqa sözlə, tarixin interaktiv metodlarla tədrisi məlumat mübadiləsi və şagirdlər arasında kommunikasiya vasitəsi kimi həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, bəzilərinin interaktiv təlimin mahiyyətini düzgün anlamaması yeni bilik əldə etmək və ya onları mübadilə etmək məqsədi daşıyan təlim-tərbiyə prosesinin bütün subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri, məhsuldar ünsiyyət qurmağa şərait yaratmır. Belə olduqda interaktiv metodların tətbiqi zamanı məzmun baxımından təhsilverici effekt minimuma enir və təlim prosesinin intensiv maarifləndirmə funksiyasından söhbət gedə bilməz. Təsədüfə deyil ki, bəzi müəllimlər zəruri uzlaşma axtarmaq, buna nail olmaq və dialoq aparmaq bacarığı digərinin fikrinə tolerant münasibət göstərmək, məzunların əməkdaşlığa hazırlığı kimi vacib məsələləri təhsilin yeni keyfiyyətinə aid etmirlər (4, s.68-69).

İnteraktiv fəaliyyət dərslərdə qarşılıqlı əlaqəyə, qarşılıqlı anlayışa, hər bir iştirakçı üçün əhəmiyyətli olan ümumi qərarların verilməsinə aparıb çıxaran dialoq formasında ünsiyyətin təşkilinə və inkişafına şərait yaradır. Dialoq yolu ilə fəal/interaktiv təlim zamanı şagirdlərə məntiqi və tənqidi düşünmək, müvafiq məlumatın təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında mürəkkəb problemi həll etmək, alternativ fikirlər irəli sürmək, ərtaflı, əsaslandırılmış və düşünülmüş qərar qəbul etmək, müzakirələrdə iştirak etmək və insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrədir. Bunun

üçün fəal dərslərdə fərdi, cütlərlə və qrup şəklində işləri təşkil olunur, rollu oyunlar, tədqiqat layihələri tətbiq olunur, tarixi sənədlərlə və məlumatın müxtəlif mənbələri ilə iş aparılır, inkişafetdirici və yaradıcı işlərdən istifadə olunur.

“Tolerantlıq” termininin elmə gətirilməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığına rast gəlinir. M.A. Semaşkonun qənaətinə, “tolerantlıq” anlayışını ilk dəfə elmə XVIII əsrdə fransız filosofu, siyasi xadim və iqtisadçı Antuan Lui Klod Destyud de Trasi daxil etmişdir. N.Q.Kapustinaya görə, “tolerantlıq” termini ingilis immunoloqu Piter Brayan Medavar tərəfindən 1953-cü ildə orqanizmin immun sisteminin köçürülmüş yad toxumalara “dözümlüyünü” sübuta yetirmək üçün elmə gətirilmişdir. Müəllifin fikrincə, tolerantlıq ya tam ola bilər və ya immun cavabının bir formasıdır. Daha sonralar “tolerantlıq” anlayışı sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsinə aid edildi. İndiki zamanda isə psixologiya, sosiologiya, politologiya, konfliktologiya və pedaqogikada da istifadə olunur. Müasir dövrdə elmin ayrı-ayrı sahələrində “tolerantlıq” anlayışının şərhində müxtəlif yanaşmalar formalaşmışdır. Mövcud ədəbiyyatda daha çox iki terminə rast gəlinir: “dözümlülük” və “tolerantlıq” (1, s.24-25).

Ali məktəbin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də tələbələrə seçdikləri ixtisaslar üzrə dərin bilik verməklə, onlarda peşəyə məhəbbət formalaşdırmaq və peşə səriştəliliyi aşılamaqla yanaşı onların tərbiyəsi və özünütərbiyəsi qayğısına qalmaqdan ibarətdir. Bu təxirəsalınmaz işlər sırasında tələbə oğlan və qızlarda tolerantlığın, başqa sözlə dözümlü, hövsələ, təmkin və səbrin formalaşdırılması son dərəcə vacibdir. Aşağıda diqqət mərkəzinə gətirilən məsələlərlə istər təlim prosesində – mühazirələrin gedişində və seminar məşğələlərində, istərsə də auditoriyadankənar tədbirlər zamanı tələbələrin tanış edilmələri onlarda tolerantlığın formalaşmasına kömək edir (2, s.24-25).

Tolerantlığın səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının işlənib hazırlanması üçün tolerant davranış formalarının təsvir olunduğu Betti E. Rierdonun modelinə müraciət etdik. Həmin səciyyəvi xüsusiyyətlər həmçinin tələbə tədris qruplarına və kollektivlərinə aiddir. Tolerant siniflər modeli aşağıdakı kimi qəbul olunub:

- diqqətlə dinləmək və eşitmək bacarığı;
- araşdırmağa, soruşmağa can atmaq;
- məsləhət, təklif;
- tərif, razılıq;
- həvəsləndirmək;
- xeyirxahlıq;
- təsəlli, təskinlik;
- hörmət;
- empatiya;
- Müdafiə (2, s.47).

Sadalamadan görünür ki, tolerant qrupda qarşılıqlı hörmətə və empatiyaya əsaslanan səmimi və mehriban münasibət müşahidə olunur. Odur ki, hər bir qrupda tolerantlığın tərbiyə edilməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır. Təhsil müəssisələri isə öz şəxsi nümunələri ilə tolerantlığın dəyərini təsdiq etməli və onları həyata keçirməlidirlər.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması xüsusi aktualıq daşıyan insanların bir-birini qavraması və anlaması problemi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu, təsadüfi deyildir. Tələbələrin qarşılıqlı münasibətləri gənc oğlan və qızların bir-birini, başqa insanları, başqa millətlərdən,

etnoslardan, başqa irqdən, başqa cinsdən olan şəxsləri qavraması və anlaması prosesində inkişaf edərək formalaşır. Ünsiyyət ayrı-ayrı adamların, tələbələrin bir-birini qavraması nəticəsində baş tutur. Psixologiya elmində qavrayışın həmin növünə sosial persepsiya (lat. *socialis* – sosial, *perceptio* – qavrayış) deyilir.

Həmin göstəricilərə prososial istiqamət, uğurlu sosial adaptasiya, mühitlə fəal yaradıcı qarşılıqlı fəaliyyətə qabillik və s. aiddir.

Tələbələr üçün vacib hesab olunur:

1. Təlim prosesi ilə bilavasitə bağlı olmayan ünsiyyət tolerantlığı;
2. Mütəxəssisi onun bütün peşə keyfiyyətlərinin vəhdətində və çoxcəhətliyində formalaşdırıcı tolerantlıq;
3. Müəllimlərlə pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət prosesində meydana gələn tolerantlıq (2, s.54-55).

Müasir tarix müəlliminin dərs formalarının arsenalı, şagird şəxsiyyətinin tədrisdə artan rolunun təsiri altında sadəcə yenilənmir, eyni zamanda materialın yeni təqdimat formalarına çevrilir. Müasir tarix müəllimi mövzunun məzmununa yenidən baxılmasından ilhamlanan vəzifələrlə üzləşir: keçmişin problemlərinin qiymətləndirilməsinə alternativ yanaşmalar, hadisələrin proqnozlaşdırılması, tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin gedişinin birmənalı olmayan etik qiymətləndirmələri və s. Bu məsələlərin müzakirəsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunmadan, onlar dialoq və müzakirə təcrübəsi qazanmadan mümkün deyildir. Ünsiyyət bacarıqları, bir vəziyyəti simulyasiya etmək bacarığı həyatımızda getdikcə daha vacib hala gəlir.

Tolerantlığa pedaqoji yanaşma dedikdə, təhsil prosesinin bütün subyektləri ilə qarşılıqlı tolerant münasibət bacarıq və vərdisləri, pedaqoq, tələbə, məktəbli və onların valideynlərinin də tolerant şəxsiyyət kimi formalaşdırılması başa düşülür. Pedaqoji tolerantlıq müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin məqsədi, vəzifəsi və xüsusiyyətlərini, müxtəlif pedaqoji situasiyaları özündə birləşdirir və müəllimin vacib peşə keyfiyyəti hesab olunur. Pedaqoji fəaliyyətdə qarşılıqlı münasibətlər bilavasitə tolerantlıqla bağlıdır (2, s.28-29).

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsi nəticəsində təhsilənlər aşağıdakılara fərdi və kollektiv şəkildə yiyələnirlər:

1. informasiya əldə edərək onu qiymətləndirməyə;
2. informasiyanın müzakirəsində iştirak etməyə;
3. tarixi problem haqqında qərar qəbul etməyə;
4. əməkdaşlıq nəticəsində formalaşmış mövqe və nəticəni qiymətləndirməyə imkan yaradan universal standartlardan faydalanmağa;
5. şagirdlər diskussiya aparmaq və öz fikirlərini qrupun digər üzvlərinə çatdırmağı öyrənir;
6. ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün qrupun digər üzvləri ilə əməkdaşlıq edirlər (5, s. 112).

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması üzrə işin təşkili zamanı müəllimlər aşağıdakı məsələləri bilməli və nəzərə almalıdırlar:

— hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, ailədə tərbiyənin xüsusiyyətlərini, ailə mədəniyyətinin səviyyəsini;

— tələbə auditoriyasında hökm sürən psixoloji atmosferi;

— tələbə kollektivinin milli tərkibini;

— tələbələr arasında münasibətlərdəki problemləri və onların səbəblərini; Tələbələrdə tole-

rantlığın formalaşdırılması üçün vacibdir:

- tolerantlığın əsasında dayanan psixoloji cəhətləri (fəallıq və məqsədyönlülük; öz üzərinə məsuliyyət götürməyə hazır olmaq) aydın təsəvvür etmək;
- insanları qavramaq;
- qarşılıqlı fəaliyyət situasiyalarının kompleks qavranılması;
- bu işin idrak məzmununun (informasiya) emosional məzmununa köçürülmə mexanizmini aydın təsəvvürə gətirmək;
- əhəmiyyətli və müstəqil dəyər kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərinin normal axarda olmasına köməyin göstərilməsi;
- şəxsiyyətin və davranışın fərqləndirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- təfəkkürün yaradıcılığı, çevikliyi, kommunikativ səriştəlilik.
- fəaliyyətin və cari psixoloji vəziyyətlərin təhlili;
- tolerantlığın göstəricilərinin diqqət mərkəzində saxlanması.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə multikultural dəyərlərin qorunması, qarşılıqlı hörmət və sosial harmoniyanın təmin olunması baxımından tolerantlıq tərbiyəsinin formalaşdırılması təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrdə tolerant düşüncə, əməkdaşlıq və vətəndaş məsuliyyəti keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından aktual əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda tolerantlıq tərbiyəsinin interaktiv təlim metodları ilə əlaqəli şəkildə araşdırılması, pedaqoji tolerantlığın tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirinin elmi əsaslarla təhlil olunması problemin əsas elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri təhsil müəssisələrində tolerantlığın formalaşdırılması, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və tələbələrdə əməkdaşlıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində praktik əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, işin nəticələri müasir təhsil mühitində vətəndaş məsuliyyəti və sosial harmoniyanın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov, N. Mənəviyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün eksperimental dərs vəsaiti / N. Əkbərov, A. Bayırlı, E. Qubalı. -Bakı, 2004.
2. Əmirəliyeva İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2024. – s. 144
3. İlyasov M. “Müəllimin pedaqoji ustalığı”. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 216 s.
4. Musayev D.M. Tarixin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin imkanları. Monoqrafiya. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2022. –s. 232
5. Johnson, P. As Long as He Needs Me? Toleration and Moral Character // Toleration: Philosophy and Practice, Aldershot, UK and Brookfield, U.S.A., 1992, 147 pp., s. 112

T.A. İmaməliyev

Tələbələrdə tarix dərslərində formalaşdırılan tolerantlıq hisslərinin təhsilənlərin şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri**Xülasə**

Məqalədə tələbə və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında tolerantlıq tərbiyəsinin rolu elmi-pedaqoji aspektdən geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllif Azərbaycan Respublikasında tolerantlığın tarixi-mədəni və sosial əsaslarını nəzərdən keçirərək, təhsil prosesində multikultural dəyərlərin və humanist prinsiplərin sistemli tətbiqinin əhəmiyyətini əsaslandırır. Araşdırmada interaktiv təlim metodlarının və kommunikativ yanaşmaların tələbə-müəllim münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və empatiya mühitinin formalaşmasına təsiri empirik və nəzəri müstəvidə izah edilir. Məqalə tolerant davranışın struktur komponentlərini – idraki, emosional və fəaliyyətə yönülmüş aspektləri müəyyənləşdirərək, onların təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarlarını pedaqoji sistemin tərkib hissəsi kimi təqdim edir.

T.A. Имамалиев

Влияние чувства толерантности, формируемого у студентов на уроках истории, на развитие обучающихся как личности**Резюме**

В статье всесторонне рассматривается роль воспитания толерантности в формировании личности студентов и учащихся с научно-педагогических позиций. Автор анализирует историко-культурные и социальные основы толерантности в Азербайджанской Республике, обосновывая значимость системного внедрения мультикультурных и гуманистических принципов в образовательный процесс. Исследование раскрывает влияние интерактивных методов обучения и коммуникативных подходов на формирование среды взаимного уважения, сотрудничества и эмпатии между преподавателями и обучающимися. Представлены структурные компоненты толерантного поведения — когнитивный, эмоциональный и деятельностный аспекты, а также критерии их педагогической оценки.

T.A. İmaməliyev

The impact of tolerance developed in students during history lessons on their personal development**Summary**

The article provides a comprehensive pedagogical analysis of the role of tolerance education in shaping students' personalities. The author examines the historical, cultural, and social foundations of tolerance in the Republic of Azerbaijan, emphasizing the importance of integrating multicultural and humanistic principles into the educational process. The research elaborates on the influence of interactive learning methods and communicative approaches in

developing an environment of mutual respect, empathy, and cooperation between teachers and learners. The study identifies the structural components of tolerant behavior-cognitive, emotional, and activity-oriented — and outlines pedagogical criteria for their assessment.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026